

पंचायतराज महिला सक्षमीकरण आणि महिला आरक्षण धोरण

सिध्दार्थ अभिमान गवळी

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद.

* प्रस्तावना :

पंचायत राज व्यवस्था लोकशाही विकेंद्रीकरण एक भाग असुन लोकशाही व्यवस्था तळागळापर्यंत रूजविण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्था प्रस्तापित होणे आणि अधिक दृढमूल होणे आवश्यक असते. त्यामुळे खऱ्या लोकशाही व्यवस्थेत प्रत्येक घटकांचा सहभाग अपेक्षित असतो म्हणून महिलांचा सहभाग देखील महत्वाचा ठरतो. परंतु केवळ रचनात्मक बदल करून उद्दिष्टपूर्ण होत नाहीत. त्यासाठी गुणात्मक, मुलात्मक बदल हाणे आवश्यक असते. भारताता लोकशाहीची स्थापना होऊन तिचे विकेंद्रकरण होऊन पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आली. तय व्यवस्थेला कितेक वर्षे होऊन देखील प्रत्यक्षात सहभागी लोकशाही स्थापित होऊन शकली नाही. म्हणून ७३ व्या व ७४ व्या घयनादुरुस्ती करून महिलांसाठी पंचायतराज व स्थानिक संस्थात १/३ जागा आरक्षित करण्यात आल्या हा निर्णय केवळ राजकी ठरत नाही, तर एकूण व्यवस्थापाक परिवर्तनाचा ठरतो.

* संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

महिला आरक्षणामुळे पंचायत राज संस्था मध्ये आज लाखो महिला लोक प्रतिनिधी म्हणून काम करीत आहेत. पण त्यांच्या बाबतीत असे मोघम बोलले जाते की महिला लोकप्रतिनिधी म्हणून नामपात्र आहे. खरा कारभार त्यांचे पती किंवा इतर नातेवाईक पाहतात. त्या बैठकीला हजरही नसतात आणि ज्या हजर असतात त्या स्त्रीया बैठकित बोलतही नाही. त्यांच्या मध्ये निर्णय क्षमता नाही, त्यांच्यात आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण नाहीत त्यांना राजकिय कामकाज जमत नाही. एकदरीत महिला आरक्षण धोरण अयशस्वी झाले आहे. त्याचा शास्त्रशुध्द पध्दतीने शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे. प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययना करित अध्ययन क्षेत्र म्हणून जालना जिल्ह्यातील अंबड तालुक्याची निवड केली आहे.

* संशोधनाची गृहितकृत्ये :

विषय अध्ययनाच्या अनुषंगाने गृहीतकृत्यांची मांडणी खालील प्रमाणे केली आहे.

- १) महिला आरक्षणाने पंचायतराज संस्थामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.
- २) स्थानिक सत्तेत महिलांचा राजकीय सहभाग परिणामकारक दिसत आहे.
- ३) महिला आरक्षण धोरण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी लाभदायक ठरत आहे.

* संशोधन पध्दती :

अध्ययनासाठी अंबड तालुका निवडला असुन २०१५ ते २०२० मध्ये झालेल्या ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेच्या निवडणुकीत निवडून आलेल्या महिला लोकप्रतिनिधींना समग्र मानण्यात आले. प्रस्तुत अध्ययनासाठी संभाव्याता नमुना निवड पध्दतीतील सहेतूक नमुना निवड पध्दतीचा उपयोग करून विश्वनीय प्रामाणिक आणि प्रतिनिधिक स्वरूपाच्या ग्रामपंचायत पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेतील १०० महिला उत्तदात्यांची नमुना म्हणून निवड केली आहे. मुलाखत, अनुसुची व निरीक्षण पध्दतीचा तथ्य संकलानासाठी उपयोग केला. त्यानुसार तथ्याचे वर्गीकरण सरणीकरण करून विश्लेषण केले. सांखिकी विश्लेषणासाठी चे चा वापर करण्यात आला आहे. वय, धर्म, जात, शिक्षण, व्यवसाय, कौटुंबिक स्थिती, मासिक उत्पन्न, राजकीय पक्षभूमीचा चलाच्या आधारे महिती घेवून त्याचे विश्लेषण केले आहे.

➤ पंचायतराज :

बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीचा विचार करून महाराष्ट्रात पंचायत राजव्यवस्था अमलात आणण्यासाठी तत्कालीन महसूलमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही विकेंद्रीकरणाची समिती

जून १९६० ला स्थापित करण्यात आली. समितीने वेगाने काम करून १५ मार्च १९६१ रोजी आपला अहवाल सादर केला या अहवालाच्या आधारे महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कायदा १९५१ करण्यात आला. २४ मे ते १४ ऑगस्ट १९६१ अखेर जिल्हा परिषदा व पंचायत समितीचा निवडणूकीचे काम पूर्ण झाले. १५ ऑगस्ट १९६१ पासून लोप्रतिनिधी मार्फत या संस्थानचा कारभार सुरू झाला. त्यावेळी पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांना कोणत्याही प्रकारचा वाव देण्यात आला नव्हता. महिलांचे कार्यक्षेत्र राजकारण नसून केवळ चूल आणि मूल एवढ्या पुरतेच मर्यादित आहे. असा समज होत. त्यात महिलांनी आपली कर्तव्य क्षमता सिध्द करून दाखविली तरी सुध्दा स्थानिक राजकारणात महिलांची दखल घेण्यात आली नव्हती. बलवंतराव मेहता समितीने मात्र महिलांचा सहभाग देखील आवश्यक आहे हे ओळखून पंचायती संस्थावन दोन महिला सदस्य नियुक्त करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार दोन महिलांची नियुक्ती केली जाऊ लागली पण स्थानिक वर्गातील प्रस्थापित पुरुष वर्ग आपल्या नातेसंबंधातील महिलांची नियुक्ती करू लागले. नियुक्ती झालेल्या महिला बैठकितला उपस्थित न राहता त्यांच्या घरीच रजिस्टर पाठवून त्यांची स्वाक्षरी किंवा अंगठा घेतला जात होता. त्यामुळे पंचायत संस्था मधील नेमणुकी द्वारे महिलांचा जो सहभाग होता तो नाममात्र व परिणामशून्य राहिला. सर्वसामान्य अनुसुचित जाती व जमातीतील महिलांना जो सहभाग होता तो नाममात्र व परिणामशून्य राहिला. सर्वसामान्य अनुसुचित जाती व जमातीतील महिलांना तर पंचायत राज संस्था कार्यालयाकडे फिरकण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. प्रत्यक्षात राजकीय सहभाग तर फारच दरची गोष्टी होती.

➤ **महिला आरक्षण धोरण :**

स्थानिक राजकीय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढावा त्यांचा विकास व्हावा आणि राजकीय व सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात या उद्देशाने पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद १९९३ मध्ये ७३ व्या घटनादुरुस्तीने करण्यात आली. या महिला आरक्षणांमुळे हजारो वर्षांचा दुय्यम पातळीवरच्या जीवनानंतर पुरुषांच्या मानलेल्या राजकीय क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने आज कुठे महिला पाऊल टाकायला लागल्या आहेत. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात वर्षानुवर्ष राजकारण करणाऱ्या पुरुषांबरोबर त्यांची तुलना करणे योग्य होणार नाही. एवढेच नव्हे तर त्यांना आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळून राजकारण करावे लागणार आहे. एक गोष्ट मात्र निश्चित आहे की ३३ टक्के महिला आरक्षणांमुळे महिलांच्या राजकीय सहभाग कधीही न थांबणाऱ्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली आहे. आज संपूर्ण देशातील पंचायत राजसंस्थेत १० लाख महिला निवडून आल्या आहेत तर महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत मध्ये १ लाख महिला पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ५० टक्के आरक्षण लागू केले आहे.

➤ **महिला आरक्षण धोरणामुळे महिला लोक प्रतिनिधीच्या सक्षमकरण्याचे विश्लेषण :**

काका कालेलकर आयोग आणि बी.पी. मंडळ आयोगाने त्यांच्या अहवालात स्त्रीयांच्या प्रश्नांबाबत मांडणी करून त्यांना मागास संबोधून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आरक्षण देण्याची शिफारस केली. त्याचाच परिणाम म्हणून ७३ वी घटना दुरुस्ती करून महिलांना १/३ आरक्षण पंचायतराज व्यवस्थेत बहाल करण्याचा निर्णय झाला. आता ते आरक्षण ५० टक्के झाले आहे. या आरक्षणाचा अंबड तालुक्यातील महिलांचा पंचायत राज व्यवस्थेतील सहभागवर जो परिणाम झाला त्याचा अभ्यास या संशोधनाच्या माध्यमातून घेण्यात आला आहे. या महिला लोकप्रतिनिधीच्या वयाबाबतची स्थिती जाणून घेतली तर असे आढळून आले की, आरक्षणानंतर तरुण वयोगटातील म्हणजे १८ ते ४० या वयोगटातील महिला प्रतिनिधीची संख्या ५३ टक्के आहे. तर आरक्षणानंतर अनुसुचित जाती जमातीतील महिला प्रतिनिधीची संख्या ३८ टक्के तर इतर मागास गटातील महिला प्रतिनिधीची संख्या ४३ टक्के तर सर्वसाधारण गटातील महिला लोकप्रतिनिधीची संख्या १९ टक्के आहे. अनुसुचित जातीजमातीतील महिला प्रतिनिधीना स्थानिक सत्तेत काम करताना प्रस्तापितांत कडून काही अडथळे निर्माण केले जातात. पण आता त्या त्याला घाबरत नाही असेही मुलाखती दरम्यान सांगितले. यावरून स्पष्ट होते की, राजकीय सत्ता आपल्यासाठी नाही हा न्यूनगंड त्यांच्यामधून दूर होत आहे. आपण सत्ता राबवू शकतो निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावू शकतो. हा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये दिसून आला. आरक्षणानंतर साक्षर महिला लोकप्रतिनिधीची संख्या वाढत असल्याचे दिसून आले. एकूण उत्तर दात्यामध्ये १० वी, १२ वी शिकलेल्या एकूण

महिला प्रतिनिधी प्रत्यक्ष ठराव वाचल्याशिवाय सही करत नाही असे सांगितले. यावरून स्पष्ट होते की, राजकीय सत्ता आपल्यासाठी नाही हा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये दिसून आला.

पंचायतराज व्यवस्थेत निवडून येणाऱ्या महिला बहुतांशी राजकीय पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबातीलच असतात असा समज आहे. आरक्षणानंतर हा समज खोटा ठरत आहे. कौटुंबिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिला प्रतिनिधीची संख्या ग्रामपंचायतीत ५५.७५ टक्के पंचायत समितीत ३५.१० टक्के तर जिल्हापरिषदेत २३ टक्के आहे. महिला राजकारणात कोणत्या कारणानी आल्या हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता त्या आरक्षणामुळे आम्हांला संधी मिळाली असे सांगणाऱ्या महिला प्रतिनिधीचे प्रमाण ग्रामपंचायतीत ८०.४० टक्के तर पंचायत समिती व जिल्हापरिषदेत ९९ टक्के आहे. यावरून स्पष्ट होते की, स्थानिक सत्तेत महिलांना एवढ्या मोठ्याप्रमाणात आरक्षणामुळे संधी मिळाली. महिला आरक्षणामुळे ग्रामिण समाजात स्थानिक पातळीवर नवि सत्ता केंद्रे निर्माण झाली. स्थानिक महिलांच्या नेतृत्वांच्या विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. ग्रामीण भागात महिलांना नविन अव्हाने पेलण्याची संधी मिळाली आत्मविश्वास वाढला.

*** निष्कर्ष व शिफारशी :**

आरक्षण धोरणामुळे पंचायत राज च्या आदान-प्रदान प्रक्रियेत नेतृत्वांची राजकीय संस्कृती राजकीय समाजीकरण राजकी समावेशन यात बदल घडवून आला. सर्वसाधारणपणे तरुण वयोगटातील उमेदवारांना नेतृत्वांची संधी मिळाली. आर्थिक स्थिती बिकट असलेल्या महिलांचे राजकीय समावेशन होवू लागले. सामाजीक न्यायच्या दृष्टीने महत्वांचे पाऊल उचलाण्यात आले. महिलांचे सक्षमीकरण करण्याच्या दृष्टीने ग्रामिण पातळीवर रचनात्मक वातावरण निर्माण करण्यात आले. लोकशाहीचा पाया अधिक रूंद झाला. आरक्षणाला तात्विक व व्यवहारिक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. यात पुरुषी वर्चस्व निवडून आलेल्या महिलांचे पुरुष प्राधानतेचे आदर्श राजकीय पार्श्वभूमी नसलेल्या महिला पुन्हा निवडणूकीस उभे राहण्यास उत्सुक नसतात. राजकीय पार्श्वभूमी असलेल्या महिला मात्र पुन्हा निवडणूक लढविण्यास तयार असतात. महिला लोकप्रतिनिधींना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाचे उगम तयच्या मानसिकतेतून होते. त्यांच्यातील सुप्तशक्ती जागृत करून त्यांना कार्य प्रवण करणे आवश्यक आहे.

*** संदर्भ/ग्रंथसूची :**

- १) गोरे- गव्हाणे शुभांगी- महिला सबलिकरण स्वरूप व समस्या वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद-२००४
- २) प्रशांत अमृतकर : स्त्री सहभाग, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१७
- ३) ग.शा.पंडीत - पंचायत राज आणि ग्रामीण महिला सुगावा प्रकाशन पुणे-२००६
- ४) व्होरा राजेंद्र- स्त्रीयांचा राजकरणातील सहभाग स्त्री न्यायकायदा संपादक जया सांगडे कसबा पेठ, पुणे- १९९८
- ५) भारती पाटील- पंचायती राज संस्था मधील स्त्रीयांचा सहभाग प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, जुलै २००१